ePublishing

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

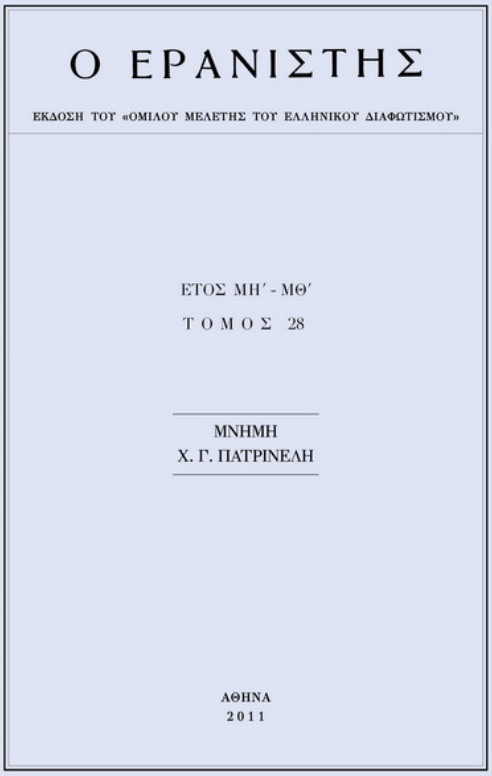
Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ ΜΗ΄ - ΜΘ΄

ΤΟΜΟΣ 28

ΜΝΗΜΗ
Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ
2011

Τα «Βασιλικά Ινστιτούτα» (1706). Ένα αθησαύριστο έργο του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου και η διάδοσή του στον ελληνικό χώρο

Μάριος Θ. Τάνταλος

doi: 10.12681/er.131

To cite this article:

Τάνταλος Μ. Θ. (2011). Τα «Βασιλικά Ινστιτούτα» (1706). Ένα αθησαύριστο έργο του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου και η διάδοσή του στον ελληνικό χώρο. *The Gleaner*, *28*, 141–159. https://doi.org/10.12681/er.131

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 31/01/2026 23:16:04

ΤΑ «ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΑ» (1706)

Ἕνα ἀθησαύριστο ἔργο τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου καὶ ἡ διάδοσή του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο

Το 1978 ο DIETER SIMON, καθηγητὴς τότε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φραγκφούρτης, ἐμπνευστὴς καὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ προγράμματος γιὰ τὴν ἐπανέκδοση τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου,[1] ἐπιχειρεῖ ἕναν πρῶτο ἀπολογισμό. Ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἐπιλέγει νὰ παρουσιάσει ὡς ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ξεχωρίζει καὶ αὐτὸ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ ΤΞΑ′ (361).[2] Τὸ χειρόγραφο εἶχε περιγράψει συνοπτικὰ τὸ 1890 ὁ Ἰωάννης Σακκελίων, δηλώνοντας πὼς χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα καὶ πὼς τὸ ἔργο ποὺ περιέχει εἶναι ἡ «Βασιλικὴ Διδασκαλία, ἤτοι τὰ λεγόμενα Ἰνστιτοῦτα, ἐν Βιβλίοις Δ′».[3]

Στὸ προοίμιο τοῦ ἔργου, στὸ ὁποῖο ὁ Simon κάνει λεπτομερὴ ἀναφορά, ὁ ἄδηλος συντάκτης του μᾶς πληροφορεῖ, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι οἱ διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν Κωνσταντινούπολη, συγκεντρώθηκαν σὲ ἕναν Κώδικα, τὸν ὁποῖο κατήργησε ὁ Μ. Θεοδόσιος καὶ τὸν ἀντικατέστησε μὲ ἕναν ἄλλο,

---

1. Γιὰ τὸ πρόγραμμα βλ. προχείρως Σπύρος Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα [3]2011, σ. 75-76.

2. Dieter Simon, «Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), 332-348 (ἐδῶ 346-347).

3. Ἰωάννης Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*, Ἀθήνα 1890, σ. 162: «Ἰνστιτοῦτα. Τεῦχος ἐν φύλλῳ, κατὰ μεσοῦσαν τὴν ΙΗ′ ἑκατονταετηρίδα γεγραμμένον, ἐκ φύλλων δὲ συγκείμενον 105. Περιέχει τήν: Βασιλικὴν Διδασκαλίαν, ἤτοι τὰ λεγόμενα Ἰνστιτοῦτα, ἐν Βιβλίοις Δ′». Πβ. καὶ Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Κείμενα Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας*, Ἀθήνα 1963, σ. 43: «χφ. 361*. Τοῦ 18 αἰ. Βασιλικὴ Διδασκαλία, ἤτοι τὰ λεγόμενα Ἰνστιτοῦτα, φ. 105». Ὁ Γκίνης, σημειώνοντας τὸν ἀστερίσκο, προέτρεπε νὰ φωτογραφηθεῖ τὸ χειρόγραφο.

βασισμένο στὸν Ἑρμογενειανό.[4] Στὴ συνέχεια μαθαίνουμε ὅτι μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ Θεοδοσιανὸς Κώδικας ἦταν τὸ μοναδικὸ ἐν χρήσει νομικὸ βιβλίο καὶ ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς συνέθεσε μία νέα συλλογή, τὰ Digesta,[5] ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία μέρη, τὸ παλαιὸν (vetus), τὸ ἰνφορτιᾶτον καὶ τὸ νέο (novum).[6] Μία παρόμοια συλλογή, τὰ Βασιλικὰ σὲ ἑξήντα βιβλία, δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδό-

---

4. Patm. gr. 361 φ. 4r: «Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς ῥωμαίων βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντίνου, πολλοὶ τῶν ἐλλογίμων συλλογὴν ποιησάμενοι νόμων, ταύτην κώδικα τουτέστι βίβλον ὠνόμασαν, ὁ δὲ μέγας Θεοδόσιος τὰ ἄτοπα τῶν τοιούτων συλλογῶν φωράσας, καθεῖλε μὲν αὐτάς, ἐξέδωκε δὲ νέον κώδικα συνθεὶς μάλιστα τοῦτον ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ ἑρμογενικοῦ, ὃν δηλονότι Ἑρμογένης τις τῶν ἐπιφανῶν τότε νομικῶν, συνέθετο». Πβ. καὶ Dieter Simon, «Handschriftenstudien…», ὅ.π., σ. 346. Τὸν κώδικα μελέτησα ἀπὸ μικροταινία, ἡ ὁποία φυλάσσεται στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν. Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ εὐχαριστήσω ἀπὸ καρδιᾶς τὸν κ. Ζήση Μελισσάκη γιὰ τὴν προθυμία καὶ τὴν καλοσύνη ποὺ εἶχε νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου τὴ μικροταινία τοῦ Πατμιακοῦ κώδικα. Τὴν ἀλλοίωση καὶ σύγχυση τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὅπως ἀναπαράγονται σὲ συλλεκτικὰ καὶ συμπιληματικὰ ἔργα τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἔχει περιγράψει μὲ γλαφυρὸ τρόπο ὁ Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἐγχειρίδια», στό: *Τιμαὶ Ι. Τριανταφυλλοπούλου*, Ἀθήνα–Κομοτηνὴ 2000, σ. 399-436. Γιὰ τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση καὶ τὴν εἰκόνα της στὰ βυζαντινὰ νομικὰ ἐγχειρίδια βλ. συνοπτικὰ ἀλλὰ κατατοπιστικὰ Σπύρος Ν. Τρωιάνος, «Ἡ κωδικοποίηση τοῦ Ἰουστινιανοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 36 (2002), 357-376. Πβ. Ὁ ἴδιος, *Οἱ πηγὲς…* (σημ. 1), σ. 93-133.

5. Patm. gr. 361 φ. 4r: «Ἐντεῦθεν οὐχ ἑτέροις νόμοις ἐπολιτεύοντο οἱ ῥωμαῖοι, ἢ τοῖς τοῦ Θεοδοσιανοῦ λεγομένου κώδικος, ἕως εἰς τὴν βασιλείαν Ἰουστι<νι>ανοῦ τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις γνοὺς τὸ δυσχερές, καὶ ἀτελὲς τούτου τοῦ κώδικος, καὶ βουλόμενος τέλειόν τι καὶ ἄξιον τῆς βασιλείας νόμων διάταγμα τοῖς ὑποτεταγμένοις προσενεγκεῖν τοῖς τότε περὶ τοὺς νόμους ἐσπουδακόσι, καὶ ἐπὶ νομικῇ ἀκμάζουσι δόξῃ προσέταξε νέαν συλλογὴν ποιήσασθαι ἐκ τῶν παλαιῶν ἀρχομένοις, ἀπεδείχθη τοῦτο τοῖς τρισὶ τῶν διγέστων βίβλοις, αἳ καὶ πάνδεκτα λέγονται, ὡσὰν εἰπεῖν ὅτι ἐκ παντοίων νόμων συντέθεινται». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien…», ὅ.π., σ. 346.

6. Patm. gr. 361 φ. 4r: «Καὶ δίγεστα μὲν λέγονται οἷον εἰπεῖν διατεταγμένα μετ' ἀκριβοῦς τάξεως νόμων ὧν τὸ μὲν πρῶτον τεῦχος λέγεται δίγεστον βέτους, ἤτοι παλαιόν, ὅτι πρῶτον ἐκτετύπωται καὶ ἐξεδόθη συνέχει δὲ βίβλους κγ' καὶ τίτλους δύω τῆς κδης βίβλου. Τὸ δεύτερον τεῦχος τῶν διγέστων λέγεται ἰνφορτιᾶτον ἤγουν ἐπιχυρωμένον ὡς ἐπιχυροῦν τὰ ἐν τῷ παλαιῷ διγέστῳ, καὶ ἀρξάμενον ἐκ τοῦ γου τίτλου τῆς κδης βίβλου, λήγει ἐν τῇ λη' βίβλῳ. Τὸ γον τεῦχος δέ, τὸ καὶ νέον καλούμενον δίγεστον, ὡς μέρος ὕστατον τῶν πανδέκτων ἐκ τῆς λθης βίβλου τὰς ἐπιλοίπους ἕως εἰς τὴν ν' περιέχει». Πβ. Στὸ ἴδιο.

να καὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἡ ὁποία ἔχει περιπέσει πιὰ σὲ ἀχρησία.[7] Προκειμένου νὰ μὴν ἀρχίσει ἡ διδασκαλία τῶν νόμων μὲ τὶς πιὸ δύσκολες διατάξεις, ὁ Ἰουστινιανὸς προσέθεσε τὰ «Ἰνστιτοῦτα», τὰ ὁποῖα γράφτηκαν στὴ λατινικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν Θεόφιλο.[8] Αὐτὸς ὁ Θεόφιλος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ ἕναν δεύτερο Θεόφιλο, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου ἢ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ συνέταξε μία παράφραση τῶν «Ἰνστιτούτων» στὰ ἑλληνικά.[9] Στὸ τέλος

---

7. Patm. gr. 361 φ. 4r: «Ταύταις δὲ ταῖς βίβλοις ὕστερον προσθέντες δέκα, καὶ πολλὰ τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς καὶ παλαιαῖς μεταβαλόντες οἱ ἀοίδημοι βασιλεῖς, Βασίλειος ὁ μακεδών, καὶ Λέων ὁ σοφός, τὴν ἑξηκοντάβιβλον τῶν βασιλικῶν ἐξέθεντο, ἣν οἱ νῦν νομικοὶ περὶ οὐδενὸς ποιοῦνται· ὑπερισχύει γὰρ παρ' αὐτοῖς τὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ». Πβ. Στὸ ἴδιο.

8. Patm. gr. 361 φ. 4r: «... ἀναγκαῖον ἡγήσατο, ἵνα μὴ ταῖς νομικαῖς διδασκαλίαις ἡ ἀρχὴ ἐκ τῶν ἀδήλων γένηται τοῖς ἀπόπειραν οὐδεμίαν ταύτην λαβοῦσι· διὸ καὶ τὰ Ἰνστιτοῦτα τοῖς διγέστοις προσέθηκε, συγγράψας αὐτὰ λατινιστὶ διὰ Θεοφίλου τοῦ πολίτου καὶ ἄκρου κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον νομοδιδασκάλου». Πβ. Στὸ ἴδιο. Γιὰ τὸν ἀντικήνσορα Θεόφιλο («ὁ πρῶτος Θεόφιλος»), συντάκτη μαζὶ μὲ τὸν Δωρόθεο τῶν ἰουστινιάνειων «Εἰσηγήσεων», βλ. Jan H. A. Lokin, «Die Karriere des Theophilus Antecessor. Rang und Titel im Zeitalter Justinians», *Subcesiva Groningana* 1 (1984), 43-68 [=*Analecta Groningana ad ius graecoromanum pertinentia*, ἐπιμ. Thomas E. van Bochove, Groningen 2010, σ. 99-113].

9. Patm. gr. 361 φ. 4r: «Ἔστι δὲ ὁ Θεόφιλος οὗτος οὐχ ὁ συγγράψας τὰ ἑλληνικὰ Ἰνστιτοῦτα καὶ παρεξηγήσας αὐτά, ἤκμασε γὰρ οὗτος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, υἱοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ· ἀλλὰ παλαιός τις ἕτερος καὶ τοῦ νεωτέρου σοφώτερος». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὅ.π., σ. 346. Ἡ ἐσφαλμένη ἄποψη ὅτι τὰ «Ἰνστιτοῦτα» τοῦ Θεοφίλου, ἡ ἑλληνικὴ δηλαδὴ παράφραση τῶν ἰουστινιάνειων «Εἰσηγήσεων», ἡ ὁποία διασώθηκε σὲ μᾶς ἀπὸ τὶς σημειώσεις κάποιου μαθητῆ τοῦ Θεοφίλου μὲ βάση τὶς παραδόσεις τοῦ διδασκάλου του μεταξὺ 533 καὶ 534, γράφτηκαν ἀπὸ κάποιον ἄλλο «δεύτερο Θεόφιλο», ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸν 10ο αἰώνα, ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰώνα ἀλλὰ ἐγκαταλείφθηκε σχετικὰ νωρίς. Ἀφετηρία τῆς παρανόησης στάθηκε μία ἀναφορὰ τοῦ Κεδρηνοῦ σὲ κάποιον Θεοφιλίτζη καὶ ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοφίλου σὲ σχόλια τῶν «Βασιλικῶν». Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἀναλυτικὰ Contardo Ferrini, «Delle origini della Parafrasi greca delle Istituzioni», *Archivio giuridico* 37 (1886), 353 ἐπ. [=*Opere di Contardo Ferrini* τ. 1 (Studi di diritto romano bizantino), ἐπιμ. Vincenzo Arangio Ruiz, Milano 1929, σ. 104 ἐπ.]· Ἰωάννης Μ. Σόντης, «Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιάνειων εἰσηγήσεων καὶ ἡ παράφρασις τοῦ Θεοφίλου. Συμβολὴ ἅμα εἰς τὴν θεωρίαν τῆς καλουμένης κωδικελλικῆς ρήτρας», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἑξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 397-400. Πβ. καὶ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὅ.π., σ. 347 καὶ σημ. 60. Γιὰ τὸν συγγραφέα, τὴ δομή, τὸ περιεχόμενο καὶ τὶς συνθῆκες δημιουργίας τῆς παράφρασης τῶν

τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς εἰσαγωγῆς,[10] ὁ συγγραφέας περιγράφει τοὺς λόγους συγγραφῆς τοῦ ἔργου του:

> «Ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα, περὶ τῶν Ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ' ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ' ἐξηγούμενοι ὅσον σαφέστερον δυνάμεθα σύμπασαν τὴν πραγματείαν καὶ ἑκάστους τοὺς τίτλους.»[11]

Πρόκειται ἄραγε γιὰ κάποιο ἄγνωστο ἔργο, ἀδήλου συγγραφέα, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο τὸ χειρόγραφο;

II

Τὸ πατμιακὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς μάρτυρας τοῦ ἔργου. Ὑπάρχουν δύο, τουλάχιστον, ἀκόμα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἴδιο κείμενο. Ἀναφέρομαι στὸ χειρόγραφο 449 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη (πανομοιότυπο 1) καὶ στὸ χειρόγραφο 59 τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (σήμερα στὴν Ἄγκυρα,Türk Tarih Kurumu, πανομοιότυπο 2).

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἔχει περιγραφεῖ συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο–Κεραμέα τὸ 1915[12] καὶ ἐκτενέστερα ἀπὸ τὸν Κωνσταντίνο Μωραϊτάκη τὸ 1935.[13] Τὸ χειρόγραφο

«Ἰνστιτούτων» τοῦ Θεοφίλου βλ. τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τοὺς Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris paraphrasis Institutionum*, Groningen 2010. Πβ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς*... (σημ. 1), σ. 134-135.

10. Βλ. ἀναλυτικὰ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὅ.π., σ. 346-347 μὲ ἀναφορὲς καὶ στὸ φεουδαλικὸ δίκαιο: «τὰ περὶ τῶν φεύδων νενομοθετημένα παρὰ διαφόρων βασιλέων, μάλιστα γερμανῶν».

11. Patm. gr. 361 φ. 5r. Πβ. Στὸ ἴδιο, σ. 347.

12. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 5, Ἁγία Πετρούπολη 1915 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σ. 15: «Τεῦχος αὐτόγραφον ἴσως Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου ἐκ φύλλων χάρτου 129 (μ. 0,30, πλ. 0,21), γραφὲν περὶ τὸ α΄ τέταρτον τῆς ιη΄ ἑκατ. Τὸ κείμενον μονόστηλον. Ἑρμηνεία εἰς τὰ Βασιλικὰ Ἰνστιτοῦτα μετὰ προθεωρίας, ἧς ἡ ἐπιγραφή· "Τῆς βασιλικῆς διδασκαλίας ἤτοι τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων σύντομος προθεωρία". Ἀρχ. "Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ῥωμαίων βασιλείας"».

13. Κωνσταντίνος Μωραϊτάκης, «Συμπληρωματικὸς Κατάλογος Κωδίκων τοῦ ἐν

τοῦ ΕΦΣΚ ἔχει γνωρίσει ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τὸ 1931 ἀπὸ τὸν Δημήτριο Σάρρο[14] καὶ τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Paul Moraux.[15]

Ποιὸς εἶναι ὅμως ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἔργου;

Ὁ Μωραϊτάκης ὑπέθεσε, μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις εἶναι ἡ ἀλήθεια, πὼς συγγραφέας τοῦ ἔργου ποὺ περιέχεται στὸ χφ ΜΠΤ 449 εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Καμπανίας Θεόφιλος.[16]

Φαναρίῳ Κωνσταντινουπόλεως Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου», *Ὀρθοδοξία* 10 (1935), 329: «"Ἰνστιτούτων Βασιλικῶν Βίβλοι". Τεῦχος χάρτινον τῆς ΙΗ΄ ἑκατονταετηρίδος, ἐκ φύλλων ἠριθμημένων 129, ὧν ἱκανὰ ἐν ἀρχῇ ἄγραφα. Τούτων τὰ μὲν πρῶτα 28 ἔχουσι μ. 0,296 καὶ πλ. 0,20, τὰ δὲ λοιπὰ μ. 0,30 καὶ πλ. 0,21. Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται "τῆς Βασιλικῆς διδασκαλίας ἤτοι τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων σύντομος προθεωρία". Ἄρχ: Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ρωμαίων Βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν... (φ. 1). Διαιρεῖται δὲ τὸ ὅλον ἔργον εἰς τρία Βιβλία. Τὸ Α΄ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς β΄ σελ. τοῦ 2 φύλλου περιλαμβάνει τίτλους κς΄, τὸ Β΄ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς α΄ σελ. τοῦ 29 φ. περιλαμβάνει κε΄ καὶ τὸ Γ΄ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς α΄ σελ. τοῦ 81 φ. περιλαμβάνει τίτλους στ΄».

14. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 8 (1931), 173: «Βασιλικὴ διδασκαλία ἤτοι Βασιλικὰ ἰνστιτοῦτα εἰς βίβλους δ΄. Προηγεῖται (σ. α-γ) "Πίναξ τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων" κατὰ βίβλους καὶ τίτλους. (σ. 1) "Τῆς βασιλικῆς διδασκαλίας ἤτοι τῶν βασιλικῶν ἰνστιτούτων, σύντομος προθεωρία". Ἀρχή: "Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ρωμαίων βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πολλοὶ τῶν ἐλλογίμων συλλογὴν ποιησάμενοι νόμων, ταύτην κώδικα τοὐτέστι βίβλον ὠνόμασαν". Τέλος τῆς προθεωρίας (σ. 3): "Ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα περὶ τῶν ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα, οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ' ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ' ἐξηγούμενοι ὅσον σαφέστερον δυνάμεθα σύμπασαν τὴν πραγματείαν, καὶ ἑκάστους τοὺς τίτλους". Εἶτα (σ. 4) "Τῶν βασιλικῶν ἰνστιτούτων βιβλίον α΄. τίτλος α΄. Περὶ δικαιοσύνης καὶ Δικαίου"».

15. Paul Moraux, *Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Ankara 1964, σ. 92-93, μὲ κάποιες προσθῆκες παραθεμάτων: «Lemma: πᾶν δίκαιον καὶ νόμος πᾶς ἀνάγεται εἰς τὴν δικαιοσύνην, κτλ. Comm. inc. περὶ τὸ ἐρυθρὸν ἤτοι τὴν ῥουβρῖκαν, δύο ζητοῦσιν οἱ νομοδιδάσκαλοι, πρῶτον διὰ τί ὁ τίτλος ἐπιγράφεται περὶ δικαιοσύνης καὶ δικαίου. Dernier chapitre commenté: IV, 6, περὶ ἀγωγῶν. Comm. expl.: καὶ ἡ τιμωρία ἐστιν, ὅτι ὁ τοῦτο πλημμελήσας τὸ τριπλοῦν ἀποκαταστῆσαι τοῦ ὀφειλομένου καταδικάζεται».

16. Κωνσταντίνος Μωραϊτάκης, «Συμπληρωματικὸς Κατάλογος Κωδίκων», ὅ.π., σ. 329: «Τίς ὁ συγγραφεὺς τοῦ τεύχους τούτου κυρίως εἰπεῖν ἄγνωστος ἐκ τοῦ τέλους ὅμως τῆς εἰσαγωγῆς "ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα περὶ τῶν Ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα, οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ' ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ' ἐξηγούμενοι σαφέστερον δυνάμεθα σύμπασαν τὴν πραγματείαν..." εἰκάζομεν ὅτι ὁ ὑπαινισσόμενος τρίτος Θεόφιλος εἶναι πιθανῶς Θεόφιλος ὁ Καμπανίας (1750)».

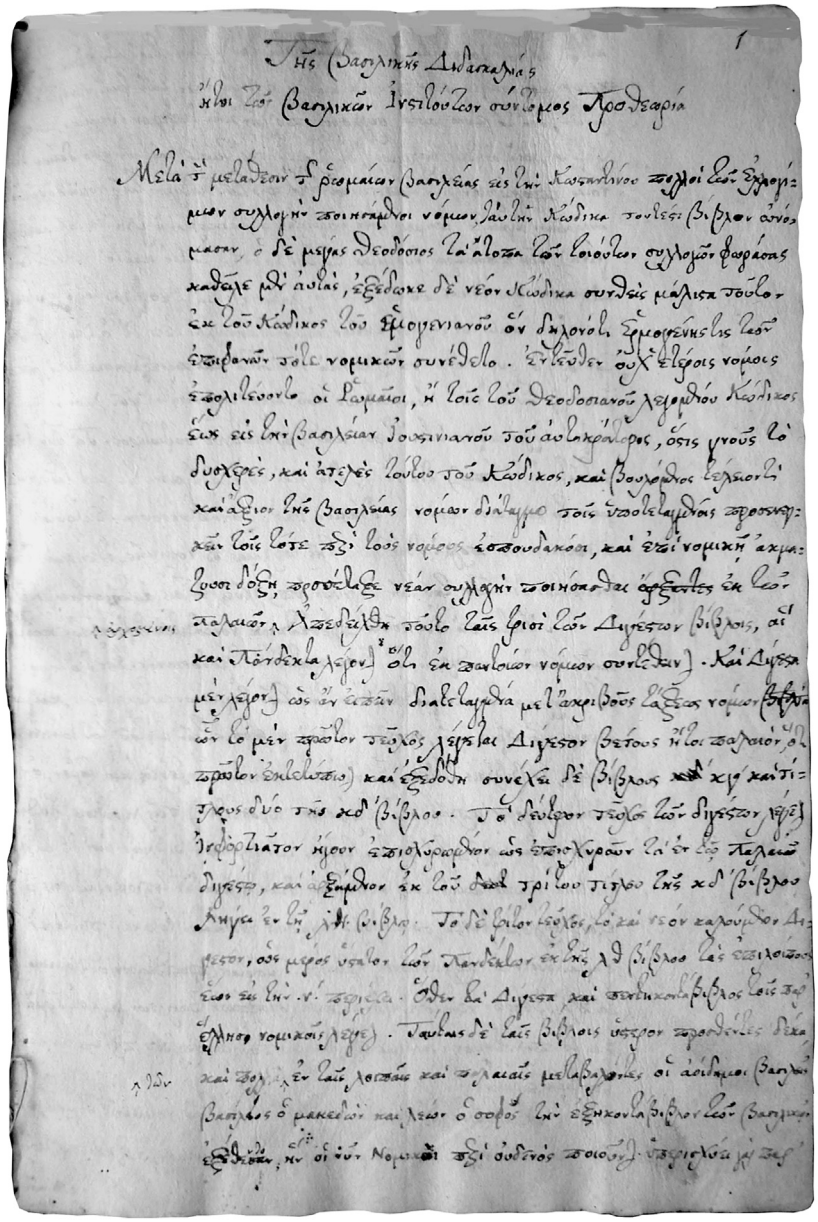

1. Χφ ΜΠΤ 449, φ. 1r

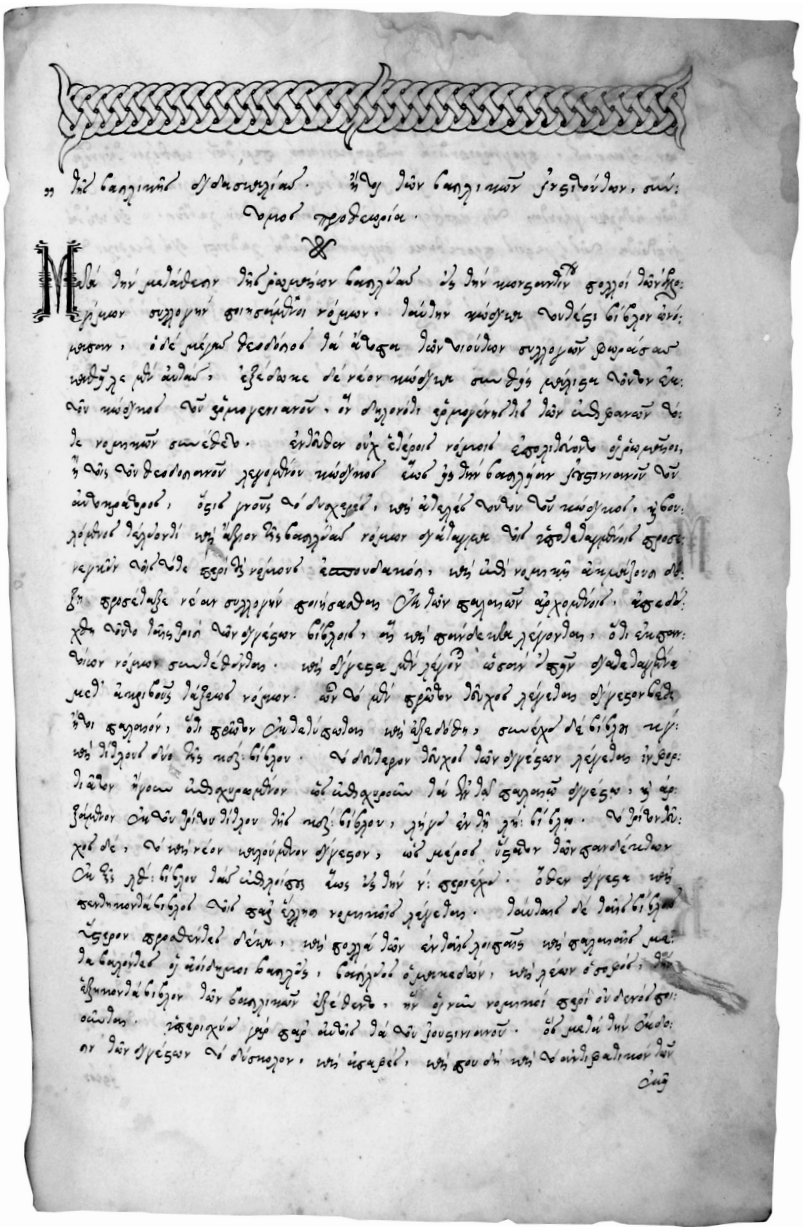

2. Χφ ΕΦΣΚ 59, σ. 1

Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἀντέκρουσε, στηριζόμενος σὲ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ὁ Δημήτριος Γκίνης[17] καὶ ὑποστήριξε πὼς τὸ χειρόγραφο περιέχει «περισπούδαστον νομικὴν ἐργασίαν» γραμμένη «προφανῶς κατὰ πολλοὺς αἰῶνας προηγουμένως» ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας, «ἀνήκοντος (scil. τοῦ ἔργου) εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς βυζ. νομικῆς ἐπιστήμης».[18]

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς καὶ τὰ τρία χφ ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο εἶναι τοῦ 18ου αἰώνα: «περὶ τὸ α΄ τέταρτον τῆς ιη΄ ἑκατ.» τὸ ΜΠΤ 449, τὸ 1760 τὸ πατμιακὸ χφ, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ ἕνα βιβλιογραφικὸ σημείωμα,[19] ἐνῶ τὸ χειρόγραφο τοῦ ΕΦΣΚ καὶ οἱ δύο καταλογογράφοι τὸ χρονολογοῦν τὸν 18ο αἰώνα. Θυμίζω ἀκόμα πὼς τὸ πρῶτο χειρόγραφο, τὸ ΜΠΤ 449, εἶναι γραμμένο, σύμφωνα μὲ τὸν Παπαδόπουλο–Κεραμέα, ἴσως ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου,[20] ἐνῶ τὸ Πατμιακὸ

---

17. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἁπλῆν φράσιν ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἐλλογιμωτάτου ἐπισκόπου Καμπανίας κυρίου κυρίου Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788)*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. λβ΄, μὲ κύριο ἐπιχείρημα, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ὁ Θεόφιλος Καμπανίας πίστευε ὅτι ὁ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Θεόφιλος, ὁ συντάκτης τῶν «Εἰσηγήσεων», ἦταν καὶ ὁ συγγραφέας τῶν «Ἰνστιτούτων».

18. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Νομικὸν*..., ὅ.π., σ. λβ΄. Ὁ Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, «Βεβαιωτήρια ἔγγραφα τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντίνον Βαβοῦσκον*, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 338 θὰ προσγράψει, καταρχήν, τὸ ἔργο στὴ γραφίδα τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας μὲ ἀναφορὰ πάντως καὶ στὴν ἄποψη τοῦ Γκίνη, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει, ὅπως εἴδαμε, τὴν ἀπόδοση στὸν ἐξ Ἰωαννίνων ἐπίσκοπο. Στὴ μελέτη τοῦ Παπαστάθη παραπέμπει καὶ ἡ Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους*», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 6 (2000), 195 σημ. 34.

19. Patm. gr. 361 φ. 103$^{bis\ v}$: «"Γέγραπται τὸ παρὸν νομικὸν τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Διονυσίου ἱεροδιακόνου λαρισσαίου, κατὰ τὸ χιλιοστὸν ἑπτακοσιοστὸν ἑξηκοστόν, Ἰανν(ουα)ρίου φθίνοντος:–». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὅ.π., σ. 347.

20. Τὸν Παπαδόπουλο–Κεραμέα ἀκολουθοῦν καὶ οἱ Λίνος Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ Καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1994), 583 μὲ ἐρωτηματικὸ ὡς πρὸς τὸ ἂν πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Παπαδοπούλου. Σύμφωνα πάντως μὲ τὴν Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία*...», ὅ.π., σ. 195 σημ. 32, δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν αὐτοψία τοῦ χειρογράφου ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο ἔργο τοῦ Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου. Προκαλεῖ ὁπωσδήποτε ἀπορία γιατὶ ὁ Γκίνης, ὁ ὁποῖος μέμφεται τὸν Μωραϊτάκη ὅτι δὲν εἶχε διαβάσει τὴν περιγραφὴ τοῦ Παπαδοπούλου–Κεραμέως, δὲν ἐξετάζει κἂν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔχουν γραφεῖ τὰ «Βασιλικὰ Ἰνστιτοῦτα» ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο. Γιὰ τὶς ἐπιλεκτικές, ἐνίοτε εὐεξήγητες, παραλείψεις καὶ ἀποσιωπήσεις τοῦ πρωτοπόρου μελετητῆ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου βλ. Κωνστα-

χφ ἀπὸ τὸν ἱεροδιάκονο Διονύσιο μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Λάρισα σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα.[21]

Ἡ ἄποψη ποὺ θὰ ὑποστηρίξω ἐδῶ εἶναι πὼς τὸ ἔργο εἶναι τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου καὶ πὼς τὸ χφ ΜΠΤ 449, αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔστειλε στὸν μαθητή του Χρύσανθο Νοταρὰ γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους».[22]

III

Πραγματικά, ἡ ἀπόδοση τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» στὸν Νικόλαο Παπαδόπουλο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς τὸ χρονικὸ διάστημα συγγραφῆς τους. Συγκεκριμένα, σὲ μία ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀγαπημένο του μαθητὴ Χρύσανθο Νοταρά,[23] ποὺ χρονολογεῖται στὶς 17 Ἰανουαρίου 1706, ὁ Παπαδόπουλος θὰ γράψει χαρακτηριστικά:

> «Ἂν δὲν εἶχα τὸ ἐμπόδιον, ὁποῦ μοῦ ἔβαλαν, νὰ ἀπολογηθῶ καὶ νὰ ἀνατρέψω τὴν ὁμολογίαν τοῦ Στάϊ, ἤγουν τὴν ἐσταλμένην τῷ Στάϊ, ὁποῦ τώρα εὑρίσκεται εἰς τὴν Μάλταν, καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἔδωκεν εἴδησιν τῶν πραγμάτων, μεγαλύνων τὸ εὐσταθές του εἰς τὴν πίστιν, ἤθελα τελειώσει τὰ Ἰνστιτοῦτα.»[24]

ντίνος Γ. Πιτσάκης, «Οἱ ἀναστολὲς ἑνὸς φιλελεύθερου ἐκδότη. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς καὶ ὁ Δ. Σ. Γκίνης», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 26 (2007), 295-298.

21. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὅ.π., σ. 347 καὶ σημ. 61, ὁ ὁποῖος σωστὰ ὑποθέτει ὅτι ὁ Διονύσιος δὲν εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου ἀλλὰ κάποιος ἀντιγραφέας. Ὁ Διονύσιος δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν βιβλιογράφων ποὺ παραθέτουν οἱ Λίνος Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι...», ὅ.π., σ. 313-645.

22. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου, τὰ χειρόγραφα ποὺ τὸ παραδίδουν καὶ τὶς συνθῆκες συγγραφῆς τοῦ ἔργου βλ. Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία*...», ὅ.π., σ. 181-278, ἡ ὁποία δημοσιεύει τὸ κείμενο ὅπως παραδίδεται στὸ χφ ΜΠΤ 612, φ. 1-53^{v}.

23. Γιὰ τὴν παραμονὴ καὶ τὶς σπουδὲς τοῦ Χρυσάνθου στὴν Πάδοβα βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταράς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 83-87. Γιὰ τὸν στενὸ δεσμό του μὲ τὸν Παπαδόπουλο Κομνηνὸ βλ. καὶ Βασιλικὴ Μπόμπου–Σταμάτη, *Οἱ «ἐπιστολιμαῖες πραγματεῖες» τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνοῦ πρὸς τὸν Χρύσανθο Νοταρὰ* [*Ἑῷα καὶ Ἑσπέρια*. Παράρτημα 1], Ἀθήνα 2003, σ. 11-14.

24. Μανουὴλ Γεδεών, «Τυπάλδου Στάη συμμορία (1686-1712)», *Ἐκκλησιαστικὴ*

Ἡ ἀνάληψη τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου γίνεται ἀναμφίβολα ὕστερα ἀπὸ παράκληση τοῦ Χρυσάνθου,[25] καὶ ἔχει ὁλοκληρωθεῖ στὶς 21 Μαρτίου τοῦ ἴδιου ἔτους, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο μίας ἄλλης ἐπιστολῆς ποὺ μᾶς μεταφέρει ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος.[26] Στὴ νεκρολογία, τέλος, τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου ποὺ ἀναδημοσιεύει ὁ Émile Legrand,[27] ἀνάμεσα στὰ ἔργα του, «che ha scritto e non venute in luce», συγκαταλέγεται τὸ ὑπ. ἀρ. 13 ποὺ φέρει τὸν τίτλο: «Institutiones Graeco-Latinae in quatuor (sic) libros distributae».[28]

Ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος[29] δὲν εἶναι ἄγνωστο πρόσωπο

Ἀλήθεια 33 (1913), 291. Πβ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία*...», ὅ.π., σ. 195.

25. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς (1651-1740)», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 11 (1913), 231: «Περὶ τοῦ Στάη ἐπληροφόρει ὅτι παλινῴδησε πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἐκδοὺς ὁμολογίαν πίστεως, ἧς ἡ ἀναίρεσις ἀνετέθη εἰς τὸν Κομνηνόν, ὅστις παρεσκεύαζε πάλιν τὴν Ἠθικὴν καὶ ἀντέγραφε χάριν τοῦ Χρυσάνθου τὰ Ἰ ν σ τ ι τ ο ῦ τ α, "ἡ Πανιερότης σου ἂς πιστεύσῃ πῶς ἔχω θαυμαστὴν ἡδονὴν ὅταν κάμνω τὰ προστάγματά της καὶ ποτὲ δὲν μοῦ φαίνεται κόπος"».

26. Στὸ ἴδιο, σ. 231: «Διὰ τῆς ἀπὸ 21 μαρτίου 1706 ἐπιστολῆς ἀνήγγειλεν ὅτι ἀπέστειλε τὰ Ἰ ν σ τ ι τ ο ῦ τ α καὶ ἀντίτυπα τῶν πρωτολείων τοῦ Δημητρίου». Πβ. σ. 230: «Αἱ ὑπόνοιαι τοῦ Κομνηνοῦ ὅτι κατεκρατοῦντο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ παρὰ τοῦ Τυπάλδου ἀπεδείχθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων βάσιμοι, ἀλλὰ μετὰ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ συναπωλέσθη καὶ χειρόγραφον τῆς Ἠθικῆς, τὴν ὁποίαν ἀπέστειλε πρὸς τὸν Χρύσανθον μετὰ τῶν Ἰ ν σ τ ι τ ο ύ τ ω ν καὶ καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης».

27. «Notice nécrologique sur Nicolas Comnène Papadopoli», *Novelle letterarie de Florence* τ. 1 (1740), σ. 294. Πβ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 5, Paris 1903, σ. 415-421.

28. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, ὅ.π., σ. 420. Ὁ τίτλος, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Παπαδοπούλου, ἀποδίδεται, σύμφωνα μὲ τὰ ἐκδοτικὰ ἤθη, στὰ λατινικά. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ ἄλλη, διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ «Βασιλικὰ Ἰνστιτοῦτα», ἐπεξεργασία τῶν «Εἰσηγήσεων» ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο τὸ θεωρῶ ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο, δὲν μπορεῖ πάντως νὰ ἀποκλειστεῖ. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς βλ. πιὸ κάτω σημ. 32. Πβ. καὶ Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 475: «Instituta Graeco-latina».

29. Ἢ μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε Παπαδόπουλος Κομνηνός; Γιὰ τὴν προβληματικὴ βλ. Βασιλικὴ Μπόμπου–Σταμάτη, *Οἱ «ἐπιστολιμαῖες πραγματεῖες»...*, ὅ.π., σ. 11 καὶ σημ. 2. Ὁ Παπαδόπουλος ὑπογράφει πάντως καὶ ὡς Quintus Sectanus Pamphilus Nepos. Βλ. Θωμὰς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Παράρτημα. Προσθῆκαι-συμπληρώσεις-διορθώσεις*, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 504, σ. 190-191· Ὁ ἴδιος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις*, Ἀθήνα 1984, σ. 344.

στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Καθηγητὴς τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας γιὰ περίπου πενήντα χρόνια,[30] εἶναι περισσότερο γνωστὸς στοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου γιὰ τὴ βιογραφία, ἀκριβέστερα γιὰ τὸ μυθιστόρημα τῆς ζωῆς, τοῦ συντάκτη τῆς «Ἑξαβίβλου» Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου.[31] Δάσκαλος τοῦ Χρύσανθου Νοταρά, θὰ τὸν διδάξει ἐκτὸς ἀπὸ κανονικὸ δίκαιο, τὶς «Εἰσηγήσεις» τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1699 ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους.[32] Εἶναι αὐτὸς λοιπὸν ὁ καθηγητὴς τῆς φημισμένης Νομικῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας, ὄχι τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπως ὁ πρῶτος Θεόφιλος, ἕνας «τρίτος Θεόφιλος» (ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα «δεύτερος»), ἐκεῖνος ποὺ θὰ συγγράψει μία ἐξήγηση τῶν «Εἰσηγήσεων» στὰ ἑλληνικά, ἡ ὁποία θὰ ἐμπλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων.[33] Καὶ ἂν ἡ χρήση τῶν

---

30. Γιὰ τὴν ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία τοῦ Παπαδοπούλου βλ. Ἀριστείδης Π. Στεργέλλης, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ.*, Ἀθήνα 1970, σ. 32-33. Βιογραφικὲς πληροφορίες καὶ τὴ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία παραθέτει ὁ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*, Θεσσαλονίκη 1980, ἀρ. 552, σ. 630-633. Γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Παπαδοπούλου βλ. Alfred Vincent, *Zuanne Papadopoli, L' Occio (Time of Leisure)*, Venice 2007, σ. 24-28.

31. Τὶς ἐπινοήσεις τοῦ Παπαδοπούλου ἔχει περιγράψει ἀναλυτικὰ ὁ Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος*, Ἀθήνα 1971, σ. κβ′-κζ′. Βλ. πρόσφατα Ὁ ἴδιος, «Μάξιμος Μαργούνιος, Ἐπίσκοπος Κυθήρων: Μία προσέγγιση ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου», στὸ *Η΄ Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο (Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006), Πρακτικά*, τ. 2Β *(Θεσμοὶ – Λαογραφία)*, Ἀθήνα 2009, σ. 155-157.

32. «Ἐδιδάχθην τὰ παρόντα Ἰνστιτοῦτα διὰ φωνῆς τοῦ σοφωτάτου ἡμετέρου διδασκάλου καὶ ἀββᾶ ἐκλάμπρου κυρίου Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνοῦ ἐν Παταβίῳ 1699 ὀκτ. ἑβδόμῃ καθ' ἡμᾶς», διαβάζουμε σὲ σημείωμα τοῦ Χρυσάνθου στὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ χφ ΜΠΤ 447. Βλ. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη...*, ὅ.π., τ. 4, Ἁγία Πετρούπολη 1899 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σ. 420 ὅπου καὶ περιγραφὴ τοῦ κώδικα. Πβ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία*...», ὅ.π., σ. 194-195. Τὸ ἔργο, γραμμένο πιθανότατα καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο, εἶναι μία διδακτικὴ ἐπεξεργασία τῶν «Εἰσηγήσεων» στὰ λατινικά, καὶ θὰ χρησίμευσε προφανῶς ὡς τὸ ἄμεσο πρότυπο γιὰ τὴ συγγραφὴ τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων». Ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῆς νεκρολογίας τοῦ Παπαδοπούλου θὰ θεώρησε, λανθασμένα, ὅτι τὰ δύο ἔργα ταυτίζονται καὶ γι' αὐτὸ χρησιμοποίησε τὴν ἔκφραση «Institutiones Graeco-Latinae». Ποιὰ εἶναι ἡ ἀκριβὴς σχέση τῶν δύο ἔργων μένει νὰ διαπιστωθεῖ.

33. Γιὰ τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ Χρυσάνθου, ποὺ ἀποτέλεσε καὶ τὸν πυρήνα τῆς συλλογῆς τῶν χειρογράφων τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντι-

ὅρων «προθεωρία»[34] καὶ «Βασιλικὰ»[35] ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο, ἤδη στὴν ἐναρκτήρια φράση τοῦ ἔργου του, ὑποδηλώνει στενὴ συγγένεια μὲ τὸ ἀντίστοιχο πόνημα τοῦ Θεοφίλου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ «Βασιλικὰ Ἰνστιτοῦτα» ἀποτελοῦν ἕνα πρωτότυπο κείμενο, ἕνα ἀξιόλογο τεκμήριο τῆς νομικῆς παιδείας καὶ τῆς πρόσληψης τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου, τὸ ὁποῖο στάλθηκε ἀπὸ τὴν Πάδοβα στὴν Κωνσταντινούπολη[36] στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀλλὰ γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Κομνηνὸς Παπαδόπουλος νὰ γράψει καὶ νὰ ἀποστείλει, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1706, στὸν πρώην μαθητή του, ἕνα εἰσαγωγικὸ νομικὸ βοήθημα, παρόμοιο μὲ τὸ ἔργο ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει γιὰ νὰ τὸν διδάξει στὴν Ἰταλία;

IV

Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὶς σπουδές του στὴν Πάδοβα, τὴν αὐγὴ τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ λόγιος μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης καὶ ἀργότερα πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρύσανθος Νοταρᾶς φιλοδοξεῖ νὰ κωδικοποιή-

---

νούπολη ποὺ ἔχει διασωθεῖ, βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρᾶς*... (σημ. 23), σ. 228-229.

34. Γιὰ τὴν εἰδικὴ σημασία τῆς λέξης στὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου βλ. Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris*..., ὅ.π., σ. xii-xiii. Πβ. καὶ Ἰωάννης Μ. Σόντης, «*Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως*...», ὅ.π., (σημ. 9), σ. 475 σημ. 187. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς εἰσαγωγῆς χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο ἀλλὰ καὶ τὸν Νοταρά, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη, στὸ «Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον» καὶ τὸν Ἀρμενόπουλο στὴν «Ἑξάβιβλο».

35. Ὡς «Βασιλικὴ» εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν πρώτη λέξη («Βασιλικῆς μεγαλοφροσύνης ἐστὶν») ἡ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τῆς constitutio Imperatoriam maiestatem, τῆς κυρωτικῆς δηλαδὴ διάταξης τῶν ἰουστινιάνειων «Εἰσηγήσεων». Χρονολογεῖται τὸν 6ο αἰώνα καὶ φαίνεται ὅτι προστέθηκε στὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου λίγα χρόνια μετὰ τὴ συγγραφή του. Βλ. Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris*..., ὅ.π., σ. xxvi-xxvii καὶ 950-955.

36. Γιὰ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν νομικῶν ἔργων ποὺ ἀποδεδειγμένα πέρασαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ὡς τὸ 1744 βλ. Konstantin G. Pitsakis, «Leunclavius Neo-Graecus», *Rechtshistorisches Journal* 13 (1994), 234-243· Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, «"Τὰ Βασιλικὰ" (ἔκδ. Fabrotus) στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 19 (1993), 330-332· Ὁ ἴδιος, «Ἔντυπες ἐκδόσεις νομικῶν πηγῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Συναγωγὴ δεύτερη», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 26 (2007), 5-21· Γιῶργος Ε. Ροδολάκης, «"ὕστερον δὲ τὴν βίβλον τετυπωμένην εὑρόντες...". Ἡ μεταβυζαντινὴ πορεία τοῦ Νόμου Ροδίων Ναυτικοῦ καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Ius Graeco-Romanum τοῦ J. Leunclavius», στὸ *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκῳ* [Νόμος 13], Θεσσαλονίκη 2010, σ. 399-413.

σει σὲ ἕνα ἐγχειρίδιο τὶς τότε ὑπάρχουσες νομικὲς γνώσεις, νὰ δώσει μία συνολικὴ εἰκόνα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς ρωμαίους καὶ ἕλληνες νομικούς. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ ἀναλάβει τὴ σύνταξη τῆς πραγματείας «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους», ἔργο ποὺ ἐξακολούθησε νὰ ἐπιμελεῖται ὡς τὸ 1722 καὶ δὲν ἐξέδωσε ποτέ. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔργο ὁ Χρύσανθος θὰ ἐπαναλάβει, μὲ τὴν ἴδια σχεδὸν φρασεολογία, τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Θεοδοσιανὸ Κώδικα[37] καὶ τὶς νομοθετικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Ἰουστινιανοῦ[38] ποὺ διαβάσαμε στὴν Εἰσαγωγὴ τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων». Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο θὰ ἀντλήσει γιὰ νὰ περιγράψει τὴ διαίρεση τοῦ Πανδέκτη,[39] τὰ ἴδια λόγια, τὰ λόγια τοῦ δασκάλου του, θὰ ἐπαναλάβει γιὰ νὰ περιγράψει τὰ «Ἰνστιτοῦτα» τοῦ «πρώτου Θεοφίλου»,[40] ἀλλὰ καὶ τὰ «Ἰνστιτοῦτα» τοῦ φανταστικοῦ, ἐπινοημένου «δεύτερου Θεοφίλου».[41]

---

37. Βλ. Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία*...», ὅ.π., σ. 264 στ. 4-20: «Ἔρχομαι εἰς τὸν πολιτικὸν κοινὸν νόμον, ὁποῦ ἰσχύει καὶ εἰς τὸ γένος μας καὶ εἶναι κοινὸς εἰς ὅλους τοὺς χριστιανούς, καθὼς εἴπαμεν ἀνωτέρω. Τοῦτος λοιπὸν ὁ νόμος πρὸ τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου ἦτον διεσπαρμένος χωρὶς σύνταγμα· πρῶτος δὲ ὁ Θεοδόσιος καταστήσας εἰς εἰρήνην τὸν ῥωμαϊκὸν κόσμον, ἔδωκεν εἰς σοφοὺς νομικοὺς ἔνταλμα καὶ βοήθειαν νὰ συντάξωσι βιβλίον ἐκ τῶν σποράδην νόμων καὶ οὕτως ἐσυντάχθη ὁ Κῶδιξ τοῦ Θεοδοσίου, εἰς βιβλία καὶ τίτλους διῃρημένος (...)· τούτους γὰρ μόνον ἔχει ὁ τοῦ Θεοδοσίου Κῶδιξ, ὁ ὁποῖος σώζεται τυπωμένος, ἀλλὰ δὲν ἱστορεῖται ἀφ' ἡμῶν, ὅτι ἀθετήθη ὀλίγον ὕστερον ὡς ἐλλιπὴς ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανόν, ὁποῦ ἐπαραίτησε νὰ μὴ εἶναι πλέον εἰς χρῆσιν ἄλλο σύνταγμα νόμων πολιτικῶν κοινῶν παρὰ τὸ ἐδικόν του». Πβ. σημ. 4.

38. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 264 στ. 21 – σ. 265 στ. 3: «Ὁ οὖν Ἰουστινιανὸς (...) ὅτι ἔβλεπε τὸν τοῦ Θεοδοσίου Κώδικα ἐλλιπῆ, ἄρχισεν ἀπὸ τοῦτον καὶ συνέταξεν ἕνα νέον Κώδικα, τὸν ὁποῖον ὅμως ὀλίγον ὕστερον ἀπεκύρωσε καὶ ἠφάνισεν, (...) ἀποφάσισε νὰ κάμῃ ἕνα τεῦχος τέλειον νόμου (...), πρῶτον ἐσύνταξαν τὸ Δίγεστον ἢ τὰ Δίγεστα». Πβ. σημ. 5.

39. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 265 στ. 17-21: «Διαιροῦνται τὰ Δίγεστα εἰς τρεῖς τόμους. Ὁ πρῶτος λέγεται Δίγεστον παλαιόν, ὅτι ἐστάθη τὸ πρῶτον τεῦχος τῶν νόμων ὁποῦ ἐγίνη ἀπὸ τοὺς νομικοὺς κατὰ τὸ ἔνταλμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ δεύτερος λέγεται Ἰνφορτιᾶτον, ἤγουν ἐπισχυρωμένον, ὅτι ἰσχυρώνει τὸν πρῶτον τόμον. Ὁ τρίτος λέγεται Δίγεστον νέον, ὅτι ἐστάθη ἡ ἐσχάτη συλλογὴ τῶν Διγέστων». Πβ. σημ. 6.

40. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 268 στ. 17-24: «Ἐδιόρθωσε τὸ πρῶτον εὐθὺς ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὸ νὰ προστάξῃ τὸν νομικὸν Θεόφιλον νὰ κάμῃ ἕνα νομικὸν σύνταγμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ βάλῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ νόμου καὶ νὰ τὰς κάμῃ οὕτω γνωστάς, ὥστε σπουδάζοντας οἱ νέοι τοῦτο τὸ σύνταγμα καὶ καταμαθόντες το, νὰ καταλαμβάνουν εὐθὺς τὰ παλαιὰ καὶ σκοτεινὰ τῶν Διγέστων. Τοῦτο τὸ σύνταγμα ὠνομάσθη Ἰνστιτοῦτα, τουτέστιν αὐτοκρατορικὴ ἢ βασιλικὴ διδασκαλία τῶν νόμων. Ἐγράφη δὲ καὶ αὐτὴ λατινικά, καθὼς ὅλον τὸ σύνταγμα τῶν Διγέστων...». Πβ. σημ. 8.

41. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 268 στ. 24-28: «(...) οὕτω καὶ τὰ Ἰνστιτοῦτα ἔγιναν ἑλληνικὰ

Εἶναι συνεπῶς εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Χρύσανθος ζήτησε ἀπὸ τὸν νομομαθὴ καθηγητή του νὰ γράψει γιὰ χάρη του στὰ ἑλληνικὰ μία «ἐκσυγχρονισμένη» ἑρμηνεία τῶν ἰουστινιάνειων «Εἰσηγήσεων», προκειμένου νὰ τὴν χρησιμοποιήσει γιὰ τὴ σύνταξη τῆς δικῆς του «Προθεωρίας εἰς τοὺς νόμους». Ὁ Κομνηνὸς Παπαδόπουλος ἀνταποκρίθηκε στὴν παράκληση τοῦ ἀγαπημένου του μαθητῆ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ συνέταξε καὶ ἀπέστειλε σὲ αὐτὸν τὰ «Βασιλικὰ Ἰνστιτοῦτα». Καὶ εἶναι, ἀσφαλῶς, ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Χρυσάνθου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ πηγὴ ἀπὸ ὅπου ἀντιγράφεται τὸ χειρόγραφο ὑπ. ἀρ. 59 τοῦ ΕΦΣΚ γιὰ νὰ περιέλθει κατόπιν στὴν κατοχὴ τοῦ Ἡρακλείας Μεθοδίου, σύμφωνα μὲ τὰ κτητορικὰ σημειώματα ποὺ διασώζονται στὸ χειρόγραφο.[42] Ὁ Μεθόδιος ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Ἡρακλείας στὶς 6 Νοεμβρίου 1760 καὶ ἄσκησε τὰ ἀρχιερατικά του καθήκοντα ὡς τὸ 1794.[43] Ἦταν ἀνιψιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Γερασίμου, στὸν ὁποῖον ὀφείλουμε τὴν «ἐπίσημη» δημώδη μετάφραση τῆς «Ἑξαβίβλου» τὸ 1744 ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Σπανό.[44] Εἶναι πολὺ πιθανό, κατὰ

μὲ παραφράσεις καμωμέναις ἀπὸ πολλοὺς καὶ μάλιστα ἀπὸ ἕνα ἄλλον Θεόφιλον πολίτην, ὁποῦ ἤκμασεν εἰς τὸν καιρὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία καὶ ἐτυπώθη». Πβ. σημ. 9. Γιὰ τὸ ὅτι τὸ ΜΠΤ 449 ἀποτέλεσε πιθανὴ πηγὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς «Προθεωρίας εἰς τοὺς νόμους» βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 195.

42. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Κατάλογος...», ὅ.π., σ. 173. Πβ. καὶ Paul Moraux, *Bibliothèque...*, ὅ.π., σ. 92. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1833 τὸ χειρόγραφο βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ Ἰωάννη Παναγιώτου, δασκάλου ἀπὸ τὴ Νάουσα, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι διέθετε ἀξιόλογη βιβλιοθήκη. Σὲ κτητορικό του σημείωμα, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Φροντιστηρίου τῆς Ἀργυρουπόλεως τοῦ Πόντου ποὺ σώζονται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη «Κυριακίδης» τῆς Λέσχης Ποντίων Νάουσας, διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Ἐκ τῶν τοῦ Ἰωάννου Παναγιώτου τοῦ δασκάλου τοῦ Ναουσσαίου καὶ τόδε». Πβ. στὸν ἱστότοπο http://invenio.lib.auth.gr./record/ 124653. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἰωάννης Παναγιώτου δίδαξε στὴ Νάουσα τὸ 1817 μᾶς μεταφέρει ὁ Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. 1, Ἀθήνα 1936, σ. 135.

43. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μεθόδιο παραδίδει ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς τῆς Ἡρακλείας», *Θρακικὰ* 5 (1934), 24-28.

44. Γι' αὐτὴν τὴν ἀπόδοση τῆς "Ἑξαβίβλου" στὴ δημώδη καὶ τὸν ρόλο τοῦ Γερασίμου βλ. Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Ἡ μεταβυζαντινὴ Θράκη στὶς ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας», στὸ *Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αἰ.). Πρακτικὰ 3ου Διεθνοῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν*, Κομοτηνὴ 2005, σ. 255-267 καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἕνας Ἀρμενόπουλος ποὺ ἦταν σὲ ἀφάνεια. Μία, ἀκόμα, ἀθησαύριστη ἀπόδοση τῆς "Ἑξαβίβλου" στὴ δημώδη (ante 1741)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 42 (2010), 221-235.

τὴ γνώμη μου, πρῶτος κάτοχος τοῦ χειρογράφου νὰ ἦταν ὁ θεῖος τοῦ Μεθοδίου Γεράσιμος, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε ἄριστες σχέσεις μὲ τὸν Χρύσανθο, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ μία ἐπιστολή του πρὸς ἐκεῖνον.[45] Ὁ Μεθόδιος πάλι εἶχε συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς τῆς Λέρου καὶ ἴσως αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν παρουσία τοῦ χειρογράφου τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» στὴν Πάτμο.[46]

V

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἕνα ἀφανὲς ἔργο, ἑνὸς συγγραφέα μὲ περισσότερες ἀπὸ μία ταυτότητες· παρότι τὸ κύριο χαρακτηριστικό του γνώρισμα εἶναι οἱ πολλαπλές, λεπτομερεῖς, μὲ κάθε δυνατὴ ἀκρίβεια, ἀναφορὲς καὶ παραπομπὲς σὲ «συγγραφεῖς ποὺ ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν, σὲ βιβλία ποὺ ποτὲ δὲν γράφτηκαν, σὲ γεγονότα ποὺ ποτὲ δὲν συνέβησαν»,[47] στὴν περίπτωση αὐτὴ ὑπάρχει τὸ κείμενο, τὰ τρία, τουλάχιστον, χειρόγραφα, ποὺ τὸ διασώζουν. Μία στοιχειωδῶς συστηματικὴ μελέτη θὰ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἐντοπισμοῦ καὶ ἄλλων χειρογράφων (ἢ τυχὸν ἐντύπων ἐκδόσεων) τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» σὲ Ἀρχεῖα ἢ Βιβλιοθῆκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Θὰ εἶχε ὡς στόχο νὰ ἐντάξει τὸ ἔργο στὸ σύνολο τῆς διδασκαλίας τοῦ κρητικοῦ λογίου (μία βιογραφία του, στηριγμένη στὰ «πραγματικὰ» γεγονότα τῆς ζωῆς του, μένει ἀκόμα νὰ γραφτεῖ). Θὰ προχωροῦσε, στὴ συνέχεια, σὲ μία ἔκδοση μὲ ἐκτενὴ σχολιασμὸ τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων», ἡ ὁποία θὰ ἀποκάλυπτε τὶς πηγές,[48] τὶς ὀφειλὲς ἀλλὰ

---

45. Τὴν ἐπιστολὴ δημοσιεύει ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς...», ὅ.π., σ. 22. Χρονολογεῖται στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1727. Πβ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρᾶς*... (σημ. 23), σ. 262.

46. Γιὰ τὸν Μεθόδιο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν ἑλληνικὴ σχολὴ τῆς Λέρου βλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 27. Στὸ χειρόγραφο τῆς Πάτμου (φ. 1r-3r), ὅπως καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου τῆς Κωνσταντινούπολης (σ. α′-γ′) προτάσσεται ἕνας «Πίναξ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων», ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ κεφάλαια τοῦ ΜΠΤ 449, τὰ ὁποῖα καὶ παραθέτω στὸ παράρτημα τῆς παρούσας μελέτης.

47. Τὴν ἔκφραση δανείζομαι ἀπὸ τὸν Κωνσταντίνο Γ. Πιτσάκη, «Μάξιμος Μαργούνιος...» (σημ. 31), σ. 156.

48. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...» (σημ. 2), σ. 347: «Welchen Text er seinen Exegesen zugrundelegte, müßte bei sorgfältiger Prüfung seiner Arbeit ermittelt werden können–vielleicht war es eine der editiones tripartitae (Institutionen, Theophilos und versio latina dazu) des Gothofred».

καὶ τὶς ἐπινοήσεις τοῦ εὐφάνταστου Παπαδοπούλου, καὶ θὰ ἀναδείκνυε τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔργου, πού, τουλάχιστον στὴν «Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους» τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ, ἦταν, ὅπως εἴδαμε, ἐμφανὴς καὶ ἄμεση. Καὶ αὐτὰ θὰ ἦταν, ἴσως, μόνο ἡ ἀρχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παραθέτω τοὺς τίτλους περιεχομένων τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» ποὺ παραδίδει τὸ χειρόγραφο ΜΠΤ 449. Στὴ δεξιὰ στήλη σημειώνω τὸν ἀριθμὸ τοῦ φύλλου στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ὁ τίτλος. Διορθώνω σιωπηρὰ τὴν ὀρθογραφία καὶ ἀποκαθιστῶ τὴ στίξη.

Τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων
Βίβλος Α΄

Τίτλος α΄. Περὶ Δικαιοσύνης καὶ Δικαίου. 2^v
Τίτλος β΄. Περὶ τοῦ φυσικοῦ, ἐθνικοῦ καὶ πολιτικοῦ Δικαίου. 3^v
Τίτλος γ΄. Περὶ δικαίου τῶν προσώπων. 6^r
Τίτλος δ΄. Περὶ [[ἐλευθερίων εὐφυῶν]] εὐγενῶν. 6^v
Τίτλος ε΄. Περὶ ἀπελευθέρων. 7^v
Τίτλος ς΄. Ἔκ τινων αἰτιῶν ἐλευθεροῦν οὐκ ἔξεστι. 8^r
Τίτλος ζ΄. Περὶ νόμου Φουσίου Κανινίου ἀναιρέσεως. 9^v
Τίτλος η΄. Τινὲς ἰδίου ἢ ἀλλοτρίου δικαίου εἰσί. 10^r
Τίτλος θ΄. Περὶ πατρικῆς ἐξουσίας. 10^v
Τίτλος ι΄. Περὶ γάμων. 12^r
Τίτλος ια΄. Περὶ υἱοθεσιῶν. 14^v
Τίτλος ιβ΄. Ποίοις τρόποις τὸ ὑπεξούσιον λύεται. 16^r
Τίτλος ιγ΄. Περὶ ἐπιτροπῶν. 17^r
Τίτλος ιδ΄. Τίνες δίδοσθαι ἐν ταῖς διαθήκαις ἐπίτροποι δύνανται. 17^v
Τίτλος ιε΄. Περὶ νομίμου τῶν ἐκ πατρὸς συγγενῶν ἐπιτροπεύσεως. 18^v
Τίτλος ις΄. Περὶ ἀρχῆς ἐλαττουμένης. 19^r
Τίτλος ιζ΄. Περὶ νομίμου πατρώνων ἐπιτροπεύσεως. 19^v
Τίτλος ιη΄. Περὶ νομίμου γονέων ἐπιτροπεύσεως. 20^r
Τίτλος ιθ΄. Περὶ τεθαῤῥημένης ἐπιτροπῆς. 20^r
Τίτλος κ΄. Περὶ Ἀττιλιανοῦ ἐπιτρόπου, καὶ τοῦ ἐκ τοῦ νόμου Ἰουλίου καὶ Τιτίου διδομένου. 20^v

Τίτλος κα΄. Περὶ αὐθεντίας ἐπιτρόπων. 21^{v}
Τίτλος κβ΄. Τίσι τρόποις διαλύεται ἡ ἐπιτροπή. 22^{v}
Τίτλος κγ΄. Περὶ κουρατώρων. 23^{r}
Τίτλος κδ΄. Περὶ τῆς ἐγγύης τῶν ἐπιτρόπων καὶ κουρατώρων. 24^{r}
Τίτλος κε΄. Περὶ παραιτήσεως τῶν ἐπιτρόπων καὶ κουρατώρων. 25^{r}
Τίτλος κς΄. Περὶ ὑπόπτων ἐπιτρόπων καὶ κουρατώρων. 26^{v}
Τέλος τῆς α΄. βίβλου. 27^{v}

Βίβλος Β΄ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

Τίτλος α΄. Περὶ πραγμάτων διαιρέσεως. 29^{r}
Τίτλος β΄. Περὶ πραγμάτων σωματικῶν καὶ ἀσωμάτων. 38^{r}
Τίτλος γ΄. Περὶ δουλείας ἀγρῶν ἀστείων τε καὶ ἀγροίκων. 38^{r}
Τίτλος δ΄. Περὶ χρήσεως καρπῶν. 40^{r}
Τίτλος ε΄. Περὶ χρήσεως καὶ οἰκήσεως. 41^{v}
Τίτλος ς΄. Περὶ τῶν ἐν χρήσει λαβῶν καὶ μακροῦ χρόνου διακατοχῶν. 42^{v}
Τίτλος ζ΄. Περὶ δωρεῶν. 45^{r}
Τίτλος η΄. Τίσιν ἐκποιεῖν ἔξεστιν, ἢ οὐκ. 47^{r}
Τίτλος θ΄. Διὰ ποίων προσώπων ἡμῖν προσπορίζεται. 48^{r}
Τίτλος ι΄. Περὶ διαθηκῶν καταστάσεως. 49^{v}
Τίτλος ια΄. Περὶ στρατιωτικῆς διαθήκης. 52^{v}
Τίτλος ιβ΄. Τίνες οὐ συγχωροῦνται διαθήκας ποιεῖν. 53^{r}
Τίτλος ιγ΄. Περὶ ἀποκληρίας παίδων. 54^{v}
Τίτλος ιδ΄. Περὶ τῆς τῶν κληρονόμων καταστάσεως. 57^{r}
Τίτλος ιε΄. Περὶ χωρικῆς ὑποκαταστάσεως. 59^{r}
Τίτλος ις΄. Περὶ ὀρφανικῆς ὑποκαταστάσεως. 60^{v}
Τίτλος ιζ΄. Ποίοις τρόποις αἱ διαθῆκαι ἀκυροῦνται. 63^{r}
Τίτλος ιη΄. Περὶ ἀτάκτου διαθήκης. 64^{v}
Τίτλος ιθ΄. Περὶ κληρονόμων ποιότητος καὶ διαφορᾶς. 66^{v}
Τίτλος κ΄. Περὶ ληγάτων. 68^{v}
Τίτλος κα΄. Περὶ ἀφαιρέσεως τῶν ληγάτων καὶ μεταφορᾶς. 74^{v}
Τίτλος κβ΄. Περὶ νόμου Φαλκιδίου. 75^{r}
Τίτλος κγ΄. Περὶ τῶν ἐν πίστει καταλιμπανομένων ἤτοι φιδεϊκομμίσσων καὶ περὶ τοῦ Τρεβελλιανείου θεσπίσματος. 76^{v}
Τίτλος κδ΄. Περὶ μερικῶν πραγμάτων διὰ φιδεϊκομμίσσου καταλιμπανομένων. 78^{v}
Τίτλος κε΄. Περὶ κωδικέλλων. 79^{v}

Βίβλος Γ΄ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

Τίτλος α΄. Περὶ κληρονομιῶν τῶν ἐξ ἀδιαθέτου προσφερομένων. *81r*
Τίτλος β΄. Περὶ νομίμου τῶν κατὰ ἀῤῥενογονίαν διαδοχῆς. *84r*
Τίτλος γ΄. Περὶ συγκλήτου δόγματος τοῦ Τερτουλλιανείου. *85v*
Τίτλος δ΄. Περὶ συγκλήτου δόγματος Ὀρφιτινιανείου. *87r*
Τίτλος ε΄. Περὶ διαδοχῆς τῶν κατὰ θηλυγονίαν. *87v*
Τίτλος ς΄. Περὶ βαθμῶν συγγενείας. *88v*
Τίτλος ζ΄. Περὶ συγγενείας δούλων. *88v*
Τίτλος η΄. Περὶ διαδοχῆς ἀπελευθέρων. *89r*
Τίτλος θ΄. Περὶ προσκυρώσεως ἀπελευθέρων. *90v*
Τίτλος ι΄. Περὶ τῆς τῶν ὑπαρχόντων διαδοχῆς ἤτοι διαδοχῆς πραιτωρίας. *91r*
Τίτλος ια΄. Περὶ προσπορισμοῦ διὰ υἱοθεσίαν αὐτεξουσίου. *93v*
Τίτλος ιβ΄. Περὶ τοῦ ὅτι τῇ τῶν ἐλευθεριῶν αἰτίᾳ τὰ πράγματα προσκυροῦνται. *94v*
Τίτλος ιγ΄. Περὶ διαδοχῶν ὑφαιρεθεισῶν τῶν γινομένων ἐκ πραγμάτων διαπράσεως καὶ θεσπίσματος Κλαυδιανοῦ. *95v*
Τίτλος ιδ΄. Περὶ ἐνοχῶν. *96r*
Τίτλος ιε΄. Τίσι τρόποις ἡ ἐν πράγμασι συναλλάττεται ἐνοχή. *96v*
Τίτλος ις΄. Περὶ τῆς ἐν λόγοις ἐνοχῆς. *100r*
Τίτλος ιζ΄. Περὶ δύο ῥέων στιπουλάνδων καὶ προμιστένδων ἤτοι περὶ δύο ἐπερωτώντων καὶ ὁμολογούντων. *102r*
Τίτλος ιη΄. Περὶ ἐπερωτήσεως δούλων. *103r*
Τίτλος ιθ΄. Περὶ διαιρέσεως ἐπερωτήσεων. *104r*
Τίτλος κ΄. Περὶ ἀχρησίμων ἐπερωτήσεων. *105r*
Τίτλος κα΄. Περὶ ἐγγυητῶν. *107v*
Τίτλος κβ΄. Περὶ τῆς ἐν γράμμασιν ἐνοχῆς. *108v*
Τίτλος κγ΄. Περὶ συναινετικῆς ἐνοχῆς. *109r*
Τίτλος κδ΄. Περὶ ἀγορασίας καὶ πράσεως. *109v*
Τίτλος κε΄. Περὶ μισθώσεως καὶ ἐκμισθώσεως. *110v*
Τίτλος κς΄. Περὶ κοινωνίας. *112v*
Τίτλος κζ΄. Περὶ ἐντάλματος. *114r*
Τίτλος κη΄. Περὶ ἐνοχῆς ὡσανεὶ ἀπὸ συναλλάγματος. *115v*
Τίτλος κθ΄. Διὰ ποίων ἡμῖν προσώπων ἡ ἐνοχὴ ἐπιζητεῖται. *116v*
Τίτλος λ΄. Τίσι τρόποις ἡ ἐνοχὴ λύεται. *117r*

Βίβλ<ος> Δ΄ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

Τίτλος α΄. Περὶ ἐνοχῶν τῶν ἀπὸ ἁμαρτίας φυομένων. *118^{v}*
Τίτλος β΄. Περὶ τῶν βίᾳ τὰ ἀλλότρια ἁρπαζόντων. *120^{v}*
Τίτλος γ΄. Περὶ νόμου Ἀκουϊλίου. *121^{v}*
Τίτλος δ΄. Περὶ ὕβρεως. *122^{v}*
Τίτλος ε΄. Περὶ ἐνοχῶν ὡσανεὶ ἀπὸ ἁμαρτίας φυομένων. *124^{r}*
Τίτλος ς΄. Περὶ ἀγωγῶν. *125^{v}*

Τέλος τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων. *129^{v}*

ΜΑΡΙΟΣ Θ. ΤΑΝΤΑΛΟΣ

Summary

THE «ROYAL INSTITUTES» (1706)
An Unknown Work of Nikolaos Komnenos Papadopoulos
and its Diffusion

Three 18th-century manuscripts –Patmiacus gr. 361, Metochion [monastery dependency] of the Holy Sepulchre of Constantinople 449 and Greek Philological Society of Constantinople [Türk Tarih Kurumu] 59– undoubtedly contain the same unpublished text, namely the «Royal Institutes». The «Royal Institutes» is a didactical explanation in Greek of the Justinian «Institutes». In this paper, we propose that its author was Nikolaos Komnenos Papadopoulos, a Cretan professor at the law school of Padua. We also argue that Papadopoulos completed the «Royal Institutes» in the spring of 1706, as requested by his former student and later the Patriarch of Jerusalem, Chrysanthos Notaras. Chrysanthos, in turn, used the «Royal Institutes» as a source for his own compendium, the «Introduction to the Laws».

MARIOS TH. TANTALOS